

مجموعه درسنامه‌های ادب فارسی (۵)

نظامی گنج‌ای

سایه خورشیدسواران

گزیده مخزن الاسرار

گزینش و گزارش:

دکتر بهروز ثروتیان

انتشارات آیدین

نظامی، الیاس بن یوسف، ۵۳۰-۶۱۴ ق

[مخزن الاسرار، برگزیده]

سایه خورشیدسواران، گزیده مخزن الاسرار / نظامی گنجه‌ای؛

گزینش و گزارش بهروز ثروتیان، -- تبریز: آیدین، ۱۳۸۵.

۲۳۶ ص.

ISBN 964-5592-35-6 :

۲۵۰۰۰ ریال

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتاب حاضر در سال ۱۳۷۳ تحت عنوان «گزیده مخزن الاسرار»

توسط انتشارات توس منتشر شده است.

۱. شعر فارسی -- قرن ۶ ق. الف. ثروتیان، بهروز، ۱۳۱۶ - ،

گردآورنده. ب. عنوان. ج. عنوان: گزیده مخزن الاسرار. د. عنوان:

مخزن الاسرار. برگزیده.

۸۱ / ۲۳

PIR ۵۱۳۱/۱۹

۱۳۸۵

۸۴-۳۵۷۸۸ م

کتابخانه ملی ایران

انتشارات آیدین

تبریز، خیابان شریعتی شمالی، نرسیده به سینما ۲۹ بهمن

تلفن: ۵۵۵۳۲۵۹ فاکس: ۵۵۳۰۵۲۳-۴۱۱

سایه خورشیدسواران

نظامی گنجه‌ای

● چاپ اول از ویراست جدید ۱۳۸۵ تبریز ● شمارگان ۳۱۵ نسخه

● لیتوگرافی پردیس فیلم ● چاپ و صحافی سماتنگ ● قیمت ۲۵۰۰ تومان

شابک: ۹۶۴-۵۵۹۲-۳۵-۶

فهرست

۷	○ پیشگفتار
۱۵	○ زندگی و آثار نظامی
	○ گزیده مخزن الاسرار
۵۳	۱. در توحید
۵۵	گزارش
۶۷	۲. فریادخواهی از حضرت رسول اکرم (ص)
۶۸	گزارش
۷۳	۳. سخن پروری
۷۵	گزارش
۸۷	۴. شناخت دل
۹۰	گزارش
۱۰۳	۵. خلوت اول در صفات ریاحین
۱۰۶	گزارش
۱۱۹	۶. خلوت دوم در گشایش حالات
۱۲۰	گزارش
۱۲۵	۷. در صفت خلوتی دیگر فرماید
۱۲۹	گزارش

۱۴۱	۸. در محافظت عدل و نگاهداشتن انصاف
۱۴۳	گزارش
۱۴۷	۹. حکایت
۱۴۹	گزارش
۱۵۳	۱۰. در حُسن رعایت
۱۵۴	گزارش
۱۵۷	۱۱. حکایت
۱۵۸	گزارش
۱۶۳	۱۲. در وداع این منزل
۱۶۴	گزارش
۱۶۹	۱۳. حکایت
۱۷۰	گزارش
۱۷۵	۱۴. در حد نوآمدگان
۱۷۶	گزارش
۱۸۳	۱۵. حکایت
۱۸۴	گزارش
۱۸۹	۱۶. در وقاحت ابنای عصر
۱۹۱	گزارش
۱۹۷	۱۷. خاتمه کتاب
۱۹۸	گزارش
۲۰۳	○ واژه‌نامه
۲۳۱	○ فهرست‌ها
۲۳۳	آیات
۲۳۴	احادیث و اقوال
۲۳۵	منابع

پیشگفتار

نامه دو آمد ز دو ناموسگاه
آن زری از کانِ کهن ریخته
هر دو مسجّل به دو بهرامشاه
وین دُری از بحر نو انگیخته
وین زده بر سکه رومی رقم^۱
آن به در آورده ز غزنین عَلم

در تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی ما، نخستین بار ابوالمجد مجدود بن آدم سنایی غزنوی مشنوی گرانقدر حذیقة الحقیقه و شریعة الطریقه را به نظم فارسی می سراید و به دریای بی کران عرفان اسلامی ایران زمین روان می سازد.^۲ آن جاست که برای سیروس و سلوک اهل طریقت معرفت به زبانی شیرین حکایت ها و تمثیل ها سروده می شود و علاقه مندان به راهروی در وادی طلب حق را آموزش می دهد تا با حفظ همه شرایط شرع مقدس اسلام و احکام صریح و روشن قرآن، مردم راه بین به مبارزه با نفس گام بردارند.

این حادثه بدیع و غریب در فرهنگ عرفان اسلامی ایران به تاریخ نیمه اول قرن ششم یعنی در میانه سال های ۵۱۸ تا ۵۴۵ ق رخ داده است که بهرامشاه بن مسعود غزنوی در غزنین فرمانروایی می کرده است و درست در همین تاریخ نظم حذیقة الحقیقه در دو جای از کشور ایران دو عارف و شاعر گرانقدر به دنیا آمده اند که با هم زیسته و با هم از دنیا رفته اند ولیکن ظاهراً هیچ یک از وجود خلق اثر آن دیگری آگاهی نداشته است. یکی از این دو معلم و مربی بزرگ عالم عرفان شیخ فریدالدین عطار نیشابوری است که در حدود ۵۴۰ ق در نیشابور به دنیا آمده و

۱. بند ۱۲ مخزن الاسرار.

۲. ر. ک: حذیقة الحقیقه، به تصحیح و تحشیه زنده باد استاد مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران به شماره

در حدود سال ۶۱۸ ق هنگام حمله مغول در همان شهر چشم از جهان بر بسته است. و او را آثاری است که بیشتر از همه الهی‌نامه و منطق‌الطیر در رشته تعلیم و تربیت مکتب عرفان سروده شده است و وی این شیوه تعلیمی را از سنایی غزنوی آموخته ولیکن آن را نظم و ترتیبی خاص داده و به رمز سخن گفته است؛ چنان که اهل صورت از خواندن داستان‌های وی به اوضاع اجتماعی زمان شاعر و شرح احوال و اقوال اولیاء و انبیاء پی می‌برند و اهل معنی شیوه راهروی در طریق معرفت را از این دو اثر شگفت‌انگیز مرموز می‌آموزند و با توجه به همین امر است که مولانا جلال‌الدین محمد بلخی - و به قولی فرزند او - می‌فرماید:

عطار روح بود و سنایی دو چشم او ما از پی سنایی و عطار آمدیم
و عطار خود در وصف مثنوی منطق‌الطیر و در پایان آن به موضوع رمزناک بودن اثر خود
اشاره می‌کند و می‌گوید:

اهل صورت غرق گفتار من‌اند اهل معنی مرد اسرار من‌اند
این کتاب آرایش است ایام را خاص را داده نصیب و عام را^۱

دو نکته را ناگفته نمی‌توان گذشت: یکی این که اگر نظامی گنجه‌ای مخزن‌الاسرار را در همان عصر عطار به نام بهرامشاه پادشاه ارزنگان نوشته و سنایی حقیقه‌الحقیقه را پیشاپیش به نام بهرامشاه غزنوی ثبت کرده است، عطار کتاب‌های خود را برای اهل دین و مردم مسلمان ایران نوشته و به ایشان تقدیم کرده است و خود در این مورد می‌گوید: «من نان خشک می‌خورم و با اشک چشم آن را تر می‌کنم و گاهی جبرئیل با من سر سفره می‌نشیند و هرگز نان هیچ بدبختی از فرمانروایان را نخورده‌ام و شکر می‌کنم که درباری نبوده‌ام و نیستم و کتاب خود را به نام کسی نکرده و از فرمانروا و حاکمی تخلص نگرفته‌ام».

کافی است در آیات زیر تأملی بشود که مخاطب سخن وی «خلق» است و فردی مشخص نیست و نسبت به حکام نظری مساعد و خوش ندارد:

نظم من خاصیتی دارد عجیب زآن که هر دم بیشتر بخشد نصیب

۱. منطق‌الطیر عطار، شرح و تصحیح دکتر رضا انزاسی‌نژاد - دکتر سمید قمر بگلو، تبریز، انتشارات آیدین، ۱۳۸۴.

آنچه من بر فرق خلق افشانده‌ام گر نمانم، تا قیامت مانده‌ام
در زُفانِ خلق تا روز شمار باد کردم بس بُوَد این بادگار^۱

★

چون ز نانِ خشک گیرم سفره پیش تر کنم از شوربای چشم خویش
از دلم آن سفره را بریان کنم گه گهی جبریل را مهمان کنم^۲

یعنی: «شوربای سفره‌ام اشک من است و کباب و بریان سفره‌ام دل و جگر سوخته من».

چون مرا رُوحُ القُدُس هم‌کاسه است کی توانم نانِ هر مُدبِر شکست
من نخواهم نانِ هر ناخوش مَنیش بس بُوَد این نانم و این نان‌خورش
هر توانگر کاین چنین گنجیش هست کی شود در مَنّتِ هر سِفله پست
شکر ایزد را که درباری نی‌ام بسته هر ناسزاواری نی‌ام^۳

و می‌گوید: «من هرگز زنجیر کسی را بر پای دل خویش نمی‌بندم و به بندگان خدا نیز - چنان‌که رسم است - خداوندگار و خداوند نمی‌گویم و کتابی را هم تَخْلَص نکرده، به نام پادشاهی و ظالمی ننوشته‌ام». شرح این قصه دراز است و به نقل یکی دو بیت قناعت می‌شود تا معنی عرفان و اسلام در قرن ششم خراسان روشن شود:

من ز کس بر دل کجا بندی نهم نام هر دوتی خداوندی نهم
نه طعام هیچ ظالم خورده‌ام نه کتابی را تَخْلَص کرده‌ام
هَمّتِ عالیم، معدوحم بس است قوتِ جسمم قوتِ روحم بس است
پیش خود بردند پیشینان مرا تا به کی زین خویشتن بینان مرا...^۴

دیگر این که شیخ عطار پیشرو مکتب اصالت اندیشه و سراینده داستان‌هایی رمزناک در ادب فارسی است، یعنی هرگز نظری به بیان، به زبان هنر و خلق استعاره و مجاز ندارد. طرح کتاب و طراحی داستان‌های رمزناک را در ذهن آماده دارد و هر حکایت و سخن و مثلی را که می‌نویسد، بی‌آن که به زبان هنرمندانه بیندیشد، همچنان بر زبان جاری می‌سازد؛ اگرچه ابهام و استعاره و

۱. منطق‌الطیر، ص ۲۲۲.

۲. همان، ص ۲۲۶.

۳. همان‌جا.

۴. همان‌جا.

کنایه و مجاز و تشبیه همه در شعر و سخن او به صورتی طبیعی ظاهر می‌شود و او خود نیز در وصف جمال دختران و پسران زیباروی در داستان‌های رازناک خود به جدّ می‌کوشد تا خواننده را به مقصد مقصود خویش برساند.

و اما آن عارف و شاعر دیگر نظامی گنجه‌ای است که مقارن با عطار به دنیا آمده و هم‌زمان با او از دنیا رفته است، یعنی در حدود ۶۰۸ ق در گنجه چشم از جهان برسته و در ۵۳۵ ق در همان شهر به دنیا آمده است و همچنان که خود گفته و در صدر این مقال آمده است در سرودن مخزن الاسرار از حدیقه سنایی غزنوی پیروی کرده است و می‌گوید از دو دربار (ناموسگاه) دو مثنوی (دو نامه) بیرون آمده است که هر دو به نام دو بهرام‌شاه مسجل شده یکی حدیقه به نام بهرام‌شاه غزنوی و دیگری مخزن الاسرار نظامی به نام فخرالدین بهرام‌شاه پادشاه ارزنگان ۵۸۲ - ۶۲۲ ق. و گفته است حدیقه به سبک شعر کهن و سنی سروده شده و مخزن الاسرار به شیوه و وزن و بحری نو گفته شده است و به سکه رومی رقم زده یعنی در گنجه برای پادشاه روم (ارزنگان) سروده شده است.

نظامی نیز قصد همان راه را داشته که سنایی رفته و عطار به پایان برده است، لیکن گام نهادن وی در باغ هنر و بیان هنری، او را به راهی دیگر برده و به خلق داستان‌های تاریخی - افسانه‌ای پرداخته است و به حق، رهبر و پیشرو مکتب «اصالت هنر» است، یعنی هر کلمه و جمله و کلام و در نهایت هر منظومه و قطعه از مثنوی‌های او به زبان هنر سروده شده و او با رمز و کنایه و استعاره سخن می‌گوید و در همان نخستین اثر خود، مثنوی مخزن الاسرار، به استعداد هنری خویش پی برده و گفته است:

شیوه غریب است مشو نامجیب	گر بنوازش نباشد غریب
شعر به من صومعه بنیاد شد	شاعری از مصطبه آزاد شد
سرخ‌گلی غنچه‌مثالم هنوز	منتظر بادِ شمالم هنوز ^۱

آثار نظامی گنجه‌ای برای بیان داستان‌های تاریخی به شیوه‌ای خاص است و در آن‌ها هدف‌هایی را پیگیری می‌کند که از نوع مقاصد و اهداف عطار نیشابوری نیست، اگرچه هر دو شاعر عارف و زاهد و معتقد به اصول و مبانی اسلامی هستند و حتی می‌توان در پندها و اندرزها

و مناجات‌ها سخنانی از یک دست و با یک معنی و مقصود فراهم آورد و گاهی نیز ابیاتی به یک وزن و یک شکل در شعر هر دو شاعر دیده می‌شود. به عنوان مثال عطار نیشابوری در سرآغاز الهی‌نامه و در بیت ۲۸ نخستین منظومه و مناجات خویش با خدا می‌گوید:

تعالی الله یکی بی مثل و مانند که خواندند خداوندان خداوند^۱

و نظامی گنجه‌ای در سرآغاز خسرو و شیرین و در همان وزن و بحر (مفاعیلین مفاعیلین مفاعیل) در بیت سوم از منظومه دوم (در توحید باری) می‌نویسد:

به نام آن که هستی نام ازو یافت فلک جنبش، زمین آرام ازو یافت
خدایی کآفرینش در سجودش گواهی مطلق آمد بر وجودش
تعالی الله یکی بی مثل و مانند که خوانندش خداوندان خداوند^۲

ناگفته نماند که نظامی گنجه‌ای نیز در آغاز کار شاعری همان شیوه و روش شیخ عطار را در پیش داشته و برای تبلیغ مکتب و مذهب خویش بیست مقاله دوم مخزن الاسرار را با حکایات مربوط می‌سروده است و در این شیوه به تبلیغ فلسفی دین و مذهب خویش اشتغال داشته و به دنبال حکمت یونان و تبیین مسائل دینی و اخلاقی بر اساس استدلال و اثبات منطقی می‌بوده است؛ اگرچه خود می‌گوید:

هر چه نه از شرع برآرد عَلم گر منم آن حرف، در او کش قلم

و اما عطار رسماً به عنوان یک مربی در پی تعلیم روش راهروی و سیروسلوک عارفانه بوده است.

قراین موجود در منظومه‌های بخش اول مخزن الاسرار (رمزنامه) نشان می‌دهد که شاعر گنجه در حال سرودن بیست مقاله بخش دوم (بندنامه) به عالم عرفان راه یافته و مشاهدات خلوت دل خویش را به زبان شعر رمز بازگو کرده است و راهی تازه برای بیان و وصف معرفت یافته است؛

۱. الهی‌نامه، به تصحیح هلموت ریتر، استانبول، مطبعة معارف، ۱۹۴۰ م، ص ۳، بیت ۱۳.

۲. خسرو و شیرین، تصحیح و توضیح دکتر بهروز فروتیان، تهران: انتشارات توس، ۱۳۶۶، ص ۷۰.

همین خلوت‌ها در کتاب حاضر شرح مختصر شده است^۱ و همین مشاهدات با چند منظومه در توحید و معراج و نعت رسول اکرم (ص) و سبب نظم کتاب و دو منظومه در تحقیق و بررسی سخن منظوم (سخته) و سخن منثور (سخن نسخته) به عنوان بخش اول بر مثنوی مخزن الاسرار افزوده شده است و چهل مقاله‌ای به وجود آورده است که در عالم هنر شعر فارسی ممتاز است و از هیچ اثر دیگری تأثیر نپذیرفته ولیکن پس از نظامی گنجه‌ای از سوی بسیاری از شاعران تقلید شده است که در آن میان خواجه‌ی کرمانی بهتر و بیشتر از همه به راز و رمز مخزن الاسرار و دیگر آثار شاعر پی برده است.

در هر حال این نکته قابل توجه است که مثنوی‌های عطار رسماً با طرح و اندیشه‌ای سنجیده و مشخص برای تعلیم و تربیت عرفان اسلامی و راهبرد راهروان معرفت سروده شده است، در حالی که مثنوی مخزن الاسرار (بخش دوم آن) صرفاً جنبه تبلیغ فلسفی و حکمی شرع اسلام را دارد و به طوری که در مقدمه همین دفتر گفته شده است، شاعر گنجه پس از تشرف به عرفان با بهره‌مندی از استعداد خداداد و آگاهی‌های هنری و علمی خویش به نظم مثنوی خسرو و شیرین پرداخته و هدف‌های اجتماعی، سیاسی و اخلاقی خویش را در یک افسانه عاشقانه تاریخی به رمز و گاهی آشکارا بیان داشته^۲ و در خطی دیگر افتاده است که می‌توان گفت: داستان‌های تاریخی را رنگ افسانه داده و به بیان اندیشه‌های اجتماعی، اخلاقی و سیاسی خویش پرداخته است و هر یک از مثنوی‌های وی موضوع و هدف خاصی را در پیش گرفته و به شیوه‌ای هنرمندانه و شگفت‌انگیز بازگو شده که در مقدمه همین دفتر به این موضوع اشاره شده است.

در سبب تدوین این دفتر و این «گزیده» لازم است گفته شود که خوشبختانه آثار عطار و نظامی در برنامه‌های درسی دانشگاهی قرار گرفته است، اگرچه با در نظر گرفتن کمیت و کیفیت اشعار و آثار آن دو هنرمند ساعات بسیار ناچیزی را برای این آثار در نظر گرفته‌اند و مخصوصاً از این که هر دو شاعر عارف از پیشروان دو سبک و شیوه اصالت هنر و اندیشه بوده‌اند و هستند چنان به نظر می‌آید که تأسیس دو رشته «عطارشناسی» و «نظامی‌شناسی» ضرورت دارد، چون بیرون از شخصیت هنری و علمی هر دو شاعر با توجه به دو رشته مشخص ادبیات تعلیمی در مکتب عرفان و همچنین هنر مکتوب در مبحث داستان‌سرایی مرموز (سمبولیسم) لازم می‌آید که

۱. برای شرح کامل بخش اول مخزن الاسرار، ر.ک: شرح مخزن الاسرار، جلد اول، تألیف دکتر بهروز ثروتیان، تهران.

انتشارات سبز، ۱۳۸۴.

۲. ر.ک: اندیشه‌های نظامی، تألیف دکتر بهروز ثروتیان، تبریز: انتشارات آیدین، ۱۳۸۲.

در دانشکده‌های زبان و ادبیات فارسی گرایش‌ها و رشته‌های اختصاصی و جداگانه‌ای برای آثار عطار و نظامی در نظر گرفته شود؛ به خاطر این که دیگر شاعران همه از پیروان مکتب ایشان بوده‌اند، چنان که مولانا جلال‌الدین محمد بلخی و اوحدی مراغه‌ای و امثال ایشان پیرو عطار بوده‌اند و امثال عبدالرحمن جامی و خواجوی کرمانی و امیرخسرو دهلوی به سبک و شیوه نظامی شعر سروده‌اند و حتی غزلسرای رازناک چون سعدی که اغلب غزل‌های عاشقانه خویش را برای پادشاهان سروده و اعجاز و سحر برانگیخته است که باورکردنی نیست^۱ و خواجه شیراز، حافظ شیرین‌سخن، همین شیوه را در غزل‌های عارفانه خویش به کار برده و همه حوادث عصر خویش، حتی مسائل تاریخی و نامه‌های مربوط به حوادث خونبار زندگی را، به غزل عاشقانه و عارفانه بازگو کرده است.

گر سنگ ازین حدیث بنالد عجب مدار صاحب‌دلان حکایت دل خوش ادا کنند^۲

در هر حال امکان مطالعه و تحقیق همه آثار و ابیات عطار و مولانا و نظامی گنجه‌ای و حتی حافظ و سعدی در چند سال از دوره تحصیلات دانشگاهی غیرممکن به نظر می‌آید و همین موضوع با توجه به عدم امکان خرید و تهیه کتاب از سوی دانشجویان رشته‌های علوم انسانی، تدوین و تنظیم «گزیده» برای متون نظم و نثر فارسی را از ضرورت‌های زندگی تحصیلی کرده است و در پی‌گیری همین ضرورت است که دوست فاضل ارجمندم آقای اصغر عباس‌پور مدیر مؤسسه انتشارات آیدین در تبریز، نشر و چاپ گزیده‌ای از مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای را خواستار شدند. با علاقه‌ای که ایشان به اشاعه فرهنگ و آثار شاعران و نویسندگان آذربایجان دارند، این متن گزیده از صمیم دل در اختیارشان گذاشته شد و امید است در هدف پسندیده‌ای که در پیش دارند، موفق و مؤید باشند.

در پایان از دوست ارجمندم، شاعر و محقق گرامی جناب آقای جمشید علیزاده که در ویرایش این دفتر نقش مهمی داشته‌اند، سپاسگزارم. همچنین از مسؤول واحد کامپیوتری انتشارات آیدین سرکار خانم معصومه چرخ‌چی که ذوق و دقتشان در آراستگی این کتاب بسیار کارساز بود.

گوهردشت کرج

چهاردهم خردادماه ۱۳۸۴

دکتر بهروز ثروتیان

۱. ر.ک: مقدمه گزیده غزلیات سعدی، انتشارات جیحون، به قلم دکتر بهروز ثروتیان و مقاله‌ای که در کنگره بزرگ فارسی‌شناسی در اردیبهشت ۱۳۸۴ به مرکز سعدی‌شناسی شیراز تقدیم شده است.

۲. ر.ک: نامه‌های حافظ، تألیف دکتر بهروز ثروتیان، تهران، انتشارات سبزان، ۱۳۸۳.